

कुमारो यामायनः। यमः। अनुष्टुप्

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः सम्पिबते यमः। अत्रा नो विशपतिः पिता पुराणां अनु वेनति ॥ १०.१३५.०१
कुमारवचनम्। यस्मिन्। सुपलाशे- शोभनपलाशयुक्ते। वृक्षे- तरौ। तरुधार्मिकप्रकृतिभोगप्रतीकः।
देवैः- देवताभिः। यमः- नियमाधिदेवता। सम्पिबते- रसमनुभवति। अत्र- तस्मिन् वृक्षे एव। नः-
अस्माकम्। विशपतिः- प्रजापालकः। पिता- जनकः। पुराणान्- प्राचीनान्। अनु। वेनति-
कामयते। पूर्वपुरुषाननुसृत्य धार्मिकभोगं भोक्तुं कामयत इति भावः। ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख
एषोश्चतुः सनातनः। तदेव शुक्रं तद्वह्म तदेवामृतमुच्यते। तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति
कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ इत्युपनिषत्प्रसिद्धोऽयं तरुः ॥१॥

पुराणां अनुवेनन्तं चरन्तं पापयामुया। असूयन्नभ्यचाकशं तस्मा अस्पृह्यं पुनः ॥ १०.१३५.०२
पुराणान्- प्राचीनान्। अनुवेनन्तम्- अनुकामयमानम्। चरन्तम्- तेषामेव मार्गे धर्माख्ये नियमेन
चरन्तम्। अमुया पापया- अनया पापबुद्ध्या। किमर्थं धर्मद्वारा भोक्तव्यं न त्वन्येन मार्गेणेति
कुटिलस्वार्थदृष्ट्या बालिशः सन्। असूयन्- द्विषन्। अभ्यचाकशम्- अपश्यम्। अनन्तरं पुनर्विचार्य
बुद्ध्या वृद्धिं गतः। तस्मै- अमुष्मै। तस्यैव तमेव मार्गम्। पुनः। अस्पृह्यम्- ऐच्छम् ॥२॥

यं कुमारं नवं रथमचक्रं मनसाकृणोः। एकैष विश्वतः प्राञ्चमपश्यन्नधि तिष्ठसि ॥ १०.१३५.०३
कुमारं प्रति नियमाधिदेवतस्य यमस्य वचनमिदम्। कुमार। यम्। अचक्रम्- चक्ररहितं
चित्तवृत्त्याख्यगतिनिरोधकमिति भावः। नवम्- अभिनवम्। कुमारत्वाजीवने कुमारस्य
प्रयाणमभिनवमेव भवति किल। एकैषम्- ईषास्थानीयप्राणयुक्तम्। विश्वतः प्राञ्चम्- सर्वत्र प्रकर्षेण
गच्छन्तम्। रथम्- परमार्थसत्यलक्ष्यरंहणप्रतीकं वाहनम्। को अद्य युद्धे धुरि गा ऋतस्येति श्रुतेः
प्रकृतिनियत्याख्यतानुस्यूतधर्म एव परमार्थप्रापकरंहणभूतो रथः। अपश्यन्- स्थूलरथमिव
स्थूलचक्षुषा न पश्यन्। अधि तिष्ठसि ॥३॥

यं कुमारं प्रावर्तयोरथं विप्रेभ्यस्परि। तं सामानु प्रावर्तत समितो नाव्याहितम् ॥ १०.१३५.०४

कुमार । यम् । रथम् । विप्रेभ्यस्परि- न केवलं स्वात्मनि तथा अन्येभ्यः साधुभ्यो मेधाविभ्यः । प्रावर्तयः- प्रवर्तयसि । ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभून्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेवेति ब्राह्मणम् । तम् । साम । अनु प्रावर्तत- अन्वगच्छत् । इतः- अस्मात् । नावि- जीवोदकतारणप्रतीकभूतायां नौकायाम् । समाहितम् । उपासनेन सह जीवनस्य रथरूपकल्पनं शास्त्रप्रसिद्धमेव । आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः । यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ इति हि ब्राह्मणम् । अयं रथ एव कुमाराय यमेन दत्तः ॥४॥

कः कुमारमजनयद्रथं को निरवर्तयत् । कः स्वित्तदद्य नो ब्रूयादनुदेयी यथाभवत् ॥ १०.१३५.०५

कः । कुमारम् । अजनयत्- रथेन सह ससर्ज । रथम् । कः । निरवर्तयत्- निवर्तनमकरोत् । अनुदेयी- अनुदातव्या । यथा । अभवत् । इति । अद्य- इदानीम् । कः स्वित् । नः- अस्मान् । ब्रूयात्- वदेत् ॥५॥

यथाभवदनुदेयी ततो अग्रमजायत । पुरस्ताद्बुध आततः पश्चान्निरयणं कृतम् ॥ १०.१३५.०६

यथा । अनुदेयी- अनुदातव्या । अभवत् । तथा । ततः- उपासनरूपरथदानानन्तरमेव । अग्रम्- तदग्रभूतं लक्ष्यम् । । अजायत- स्पष्टमभूत् । पुरस्तात् । बुधः- मूलं ब्रह्म लक्ष्यतया । आततम्- विस्तृतम् । पश्चात्- तदनु तत्प्राप्त्यै रथद्वारा कुमारेण । निरयणम्- निर्गमनम् । कृतम् ॥६॥

इदं यमस्य सार्दनं देवमानं यदुच्यते । इयमस्य धम्यते नाळीरयं गीर्भिः परिष्कृतः ॥ १०.१३५.०७

इदम्- एतत् । यमस्य- नियमाधिदैवतस्य । सदनम्- सन्न । यत् । देवमानम्- देवनिर्मितम् । उच्यते । अस्य- एतस्य । इयम्- एषा । नाळीः- वेणुवर्गिवा । धम्यते- वाद्यते उच्चार्यते वा । अयम्- एष कुमार इदानीम् । गीर्भिः- यमदत्तरथरूपविद्याख्यवाग्भिः । परिष्कृतः- मण्डितः ॥७॥